

SZIRTES GÁBOR

„Bennem élsz, mint senki más”

KODOLÁNYI JÁNOS, VÁRKONYI NÁNDOR
ÉS RAJNAI LÁSZLÓ KAPCSOLATTÖRTÉNETE
A DOKUMENTUMOK TÜKRÉBEN

Rajnai László gondolkodására a legnagyobb hatással Várkonyi Nándor és Kodolányi János voltak¹, és mindhárman jelentősen hatottak egymásra. Rajnai 1945/46-ban a pécsi egyetemen Várkonyi tanítványa, később 1947/48-ban a Sorsunk folyóiratnál másodszerkesztője, később két évtizeden át leghűségesebb barátja, majd az 1960-as évek végén mindketten az igaz barátság krízisének sikeres túlélői. Kodolányi személye és munkássága kora ifjúságától foglalkoztatja Rajnait, olyannyira, hogy 1948. július/augusztusban terjedelmes írásban összegzi véleményét a *Vízöntőről*², amelynek hatása – megítélése szerint – az irodalom legnagyobb műveivel vetekszik, „késői századoknak is szívéhez fog szólni, mint az emberi teljesítőképességnek egyik legszebb bizonyítéka”. A feljegyzés utolsó lapján Várkonyi piros ceruzával írt megjegyzése olvasható: „Tsodás tanulmány, Lacikám, tsókdoslak érte és köszönöm. Sokat tanultam belőle és a *Vízöntőt* is jobban látom. Tsók Nándor bátyi”³ Emblematikus pillanat: együtt írásunk három főszereplője, kiknek sorsa hosszú évekre összefonódik egymással. A Kodolányi előtt tisztelgő fiatalember kéziratának alján ott olvasható a Kodolányi-barát Várkonyi Rajnait elismerő/biztató megjegyzése. Ez a szinte idillinek tekinthető kiindulópont. A sok vonatkozásában feltáratlan történet később kiteljesedik, váratlan, hol felemelő, hol végzetesnek tűnő fordulatokat vesz, krízishelyzetekbe torkollik, korábbi kapcsolatokat ír felül, barátságokat állít szakítópróba elé, végezetül – ha nehezen is – nyugvópontra jut. E bonyolult história feltárására teszünk kísérletet.

„A SZELLEM PARADICSOMA”

Kiindulópontunk a negyvenes évek vége, amikor Rajnai kapcsolatba kerül Kodolányival, aki – megismerve a húszas éveiben járó fiatalember írásait – az általa csak „davaj-nemzedéknek” nevezettekkel szemben, a szellemi élet magasabb rendű területei iránt is nyitott, okos, tájékozott, művelt szerzőnek tartja. Kiemeli a *Vízöntőről* szóló cikke tárgyilagos, nyugodt hangját, azt, hogy rámutat hiányosságokra is, és ki merete mondani, amit ő maga – bár tudja – soha nem mondana ki: a *Vízöntő* Swift mellett áll. Majd így fejezi be levelét: „az apró hibácskák nélkül az írás úgyszólván tökéletes. Ha fiatal korodat tekintem, ki merem mondani, hogy legelső kritikuskaink közé fogsz kerülni”⁴ Rajnai az ötvenes évek elején, éppen akkor, amikor végre állandó munkához jut és boltvezetői/antikváriusi kötelezettségei kötik le idejének nagy részét, nagy és bátor vállalkozásba kezd, könyvet szeretne írni az Ormánság króniká-

sáról, az ismert íróról. „Nem éppen szabályszerű tanulmányt, inkább valami merész kísérletet, melyben az egyéni és közösségi sors megrendítően újszerű kapcsolódása oly módon világítja meg az író életét és munkáit, ahogy [...] még senki sem gondolta el...”⁵ Várkonyi Sorsunkban megjelent Kodolányi tanulmánya⁶ növeli érdeklődését, a könyv terve feletti öröme pedig bátorságát, hogy hozzáfogjon e nagy munkához. Kodolányi – Várkonyitól értesülve a tervről – helyesli azt, várakozással fogadja: „nagyon sokat várok a kísérlettől s a fiú komolyságától, tárgyilagosságától, jó íráskészségétől s nem mindennapi műveltségétől. Ama kevés fiatalok közé tartozik, akik tudnak gondolkodni s van képzelőerejük.”⁷ És ekkor nem csak egyetért a tervvel, hanem úgy gondolja, hogy nincs is szükség az ő beleegyezésére: „én csupán tárgy vagyok, vagdalthat, varrhat, belezhet, kötözhet kedve szerint”⁸ – mondja igen nagyvonalúan, a feldolgozás során szabadságot kínálva és egyidejűleg munkára biztatva a fiatalembert. Rajnai sok éves munkával, 1956. januárban fejezi be a Kodolányi Jánosról szóló monográfiáját, ezt a számára életében legtöbb gonddal, problémával, kellemetlenséggel, félreértéssel – örömmel alig – együtt járó művét, a „legszemélyesebb ízű munkáját”,⁹ amelynek tervét az író kezdetben – ahogyan láthattuk – kedvezően fogadja, majd a kézirat megszületése, a vele történő megismerkedés után – alig érthetően –, súlyos ítéletekkel illet, vádló hangon elutasít. Ennek külön – több vonatkozásban és sokak által félreértett, félremagyarázott – története van. Lássuk a továbbiakban a dokumentumokon nyugvó verziót.

1951-ben Rajnai tájékoztatja Kodolányit arról, hogy könyvet szeretne írni róla, aki ezt örömmel fogadja, miután „összefoglaló értékelést Várkonyin kívül senki nem adott” róla.¹⁰ Kodolányi Várkonyinak írt 1951. május 30-i levelében hangsúlyozza, hogy nem ismeri ugyan a tervezett könyv vázlatát, tervét (valószínűleg nincs is ilyen, mondja), de mindenképpen fontosnak tartaná egyrészt azt, hogy hű korrajz legyen benne, másrészt, hogy tartalmazza az őt 1943-tól, a sajtó részéről ért durva támadásokat. Hasonlókat ajánl figyelmébe Rajnainak is: „Az a fő, hogy szerves legyen, mint monddod. Ez minden írás lényege. Akinek nincs szerves képzelőereje, hagyjon föl az írással. És nagyon jól kell megrajzolni a kort, a környezetet [...] Ajánlom, idézz menél többet mások jellemző műveiből, cikkeiből, főképp azokból, amiket ellenem írtak a sokéves hajsza idején. El fogsz borzadni attól, hogyan lehet bánni egy alapjában véve jószándékú s nem is egészen tehetségtelen magyar íróval. Helyes, ha nem személyeskedsz, nem vitázol s nem fecsegsz a munkádat mellékes, vagy zsurnalisztikailag időszzerű dolgokra. De a kort, a kort rajzold meg pontosan, tömören, világosan. A kor és az ember: egy.”¹¹

Ezt követően több levelet váltanak egymással. Rajnai kézírásos, mindössze néhány oldalas naplójegyzetei¹² szerint 1950–53 között mintegy tucatnyi levelet küldött Kodolányinak Balatonakarattyára. Ezekben kérdések sorát teszi fel az írónak: milyen fontos események történtek vele életében? Melyik volt a legfontosabb? Milyen átalakuláson ment át Isten-eszméje? Mikor volt a legszenvedélyesebben szerelmes? Mi a véleménye a barátságról? Érez-e bosszút, gyűlöletet azok iránt, akik megbántották? Kodolányi fogadja a kérdéseket, terjedelmes levélben válaszol is rájuk.¹³ A levelek

alapján alaposabban megismerik egymást, aminek hatására 1952. február 8-i, Várkonyinak írt levelében Kodolányi rendkívül elismerően szól az akkor mindössze 28 esztendőes fiatalember kritikusai felkészültségéről, emberi (maga)tartásáról, nyelv- és stílusérzékéről, aminek eredményeként, megítélése szerint, a kortárs irodalomban rövidesen a legjobbak között lesz a helye. Úgy látja, hogy az eddig megismertnél is több van benne, tudásával nem kérkedik, világosan, egyértelműen fogalmaz, fontos számára a nyelvi megformáltság. „Ebben a fiúban nem szabad csalódnunk, Öregem. Ha kifejlődik – s nagyon gyorsan fejlődik –, egyike lesz legjobb esztétikusainknak és kritikusatársainknak [...] az is nagyon jól esik nekem – írja Kodolányi Várkonyinak –, hogy tiszta, egyenletes, harmonikus, egyszerű fogalmazásra törekszik, igyekszik elkerülni a stílushibákat, becsüli a nyelvet, ha hibára figyelmeztetik, nem orrol meg.”¹⁴ Ugyanekkor Rajnait egyértelműen támogatja szándékában, törekvéseiben: „Én az utat, amelyen jársz, örvendetesen jónak tartom s csak biztatni tudlak, hogy haladj rajta bátran tovább. Régi keserűségeid, megbántottságod, nehéz gyermekkorod levegője sem vesz úgy körül most, mint régebben, szabadabbnak látlak, energikusabbnak. Ez nagyon helyes” – szól a megerősítés ifjú barátjának.¹⁵

Kezdetről fogva azonban mást vártak egymástól, ám ez csak később derül ki, a Kodolányiról szóló könyv megírása, megszületése után válik nyilvánvalóvá. Kodolányi az őt ért igazságtalanságok bemutatását, művei, munkássága elismerő méltatását és legalább irodalmi igazságszolgáltatást remélt a megszülető műtől, Rajnai viszont nem ügyvédi szerepkörre akart vállalkozni, nem valamiféle tökéletes monográfiát szeretett volna írni, hanem saját, egyéni megközelítési módszerrel akarta elemezni az általa kezdetről a legnagyobbak közé tartozónak ítélt író munkásságát. Rajnaiban meg is volt a szándék ennek közzétételére, ám annak sejtése, hogy ez kapcsolatuk megromlásához vezethetne, megakadályozza a lépés megtételében.¹⁶

Az éveken át folytatott levelezés a „Szellem Paradicsomát”¹⁷ nyitja meg a fiatalember számára, aki Várkonyi Nándor kíséretében látogatások sorát teszi 1952-ben és 1953-ban Kodolányinál, Balatonakarattyan, egyszerre és szinte egyidejűleg megélve a feledhetetlen barátság, az eszményi kapcsolat óráit, majd a kapcsolat kihűlésének jeleit, továbbá váratlanul jelentkező, komoly nézeteltérések forrását is, például a diktatúra, az erőszak, vagy Sztálin személyének megítélésével kapcsolatban.¹⁸ Már ostoba félreértések terhelik és a kötelező udvariasság jellemzi kapcsolatukat akkor, amikor végre megszületik az első harminc oldal, amely csak Várkonyi Nándor lelkes és Rajnait további munkára lelkesítő, ösztönző véleménye következtében nem kerül a szerző részéről megsemmisítésre. Nehézkesen, lassan születnek meg az újabb oldalak. Végül is, 1955 elején történő megbetegedése és betegállományba kerülése évekre megszabadítja az antikváriusi robottól, továbbá serkentő hatással van rá, hogy Pécssett, Várkonyi lakásán, hosszú szünet után ismét személyesen találkozik Kodolányival, és ezt követően naponta reggeltől estig dolgozik a könyvön. 1956. januárjában befejezi, 1956. március második felére – kölcsön kapott írógépen – leírja a kéziratot, és átadja Várkonyi Nándornak. A mű viszonylag gyors megszületésében jelentős motivációt jelent számára a Pécssett történt személyes találkozás, amelynek hatására most már

meggyőződéssel akar örömet, elégtételt szerezni a nyomorgó, meg nem értett írónak, Kodolányinak.¹⁹

A közhiedelem szerint Várkonyi, valójában azonban Rajnai maga, jóhiszeműen és jó szándékkal küldi meg a kéziratot Kodolányinak, akinek azonban ezt követően a Rajnairól alkotott véleménye 180 fokos fordulatot vesz: amiről eddig elismeréssel, a dicséret hangján szólt, azt most elveti, kíméletlen kritikával illeti. A korábbi idők elismerő hangját – az 1956. május 25-i, Várkonyinak szóló levele a bizonyíték rá – az elfogultság, a sértettség szülte vád hangja váltja fel, ami mögött a fiatalember bátor, szuverén elemzőmódja és Kodolányi néhány művével kapcsolatos kritikája feletti felháborodása húzódik meg. Valószínűleg ezzel magyarázhatóak Kodolányi olyan elítélő megfogalmazásai, súlyos megállapításai miszerint Rajnait alkati hibái megakadályozták abban, hogy jó könyvet írjon róla; így a műből hiányzik a lendület; „stílusa lapos, nagyképű, sznob kommersz-stílus”; hemzseg a tárgyi tévedésektől, hibáktól; ferdítések is vannak benne; a szerző nem ismeri az Evangéliumot, nem ismeri korunk irodalmát

Szederkényi Ervin és Csorba Győző 1984-ben

sem (amit szerinte a könyvben a Veres Péterről, Szabó Pálról, Illyés Gyuláról szóló megjegyzések bizonyítanak); „a korrajz primitív és lapos”. És folytathatnánk tovább az érintett részéről méltatlannak érzett kritikák és vádak sorát a Rajnai-hagyatékban fellelt levélben. A kellő megalapozottságot nélkülöző, a kéziratban megfogalmazott kritikai észrevételek szülte indulat által motivált, sértettséget tükröző levélben – amelyet Csűrös Miklós is hosszasan idéz egyik tanulmányában²⁰ – nem csak Rajnai részesül súlyos, nagyrészt indokolatlan elmarasztalásban, hanem Várkonyi Nándor is, mert úgymond Rajnainak helyesel ebben a vitában, őt támogatja, továbbá Kodolányi önmaga iránti szigorúságát elaltatta azzal, hogy nem hívta fel őt, nem mondta meg neki időben a művei hibáit. „Rajnai, kéziratban lévő munkáim szerinte igen súlyos hibáit tárgyalva, Te helyeselsz neki, sőt támogatsz – rója fel Várkonyi Nándornak. Ám nem ez a baj, hanem az, hogy kézírataim elolvasásakor mindig nyomatékosan kértelek, mondd meg a hibákat. Te nem mondtad meg, s ezáltal szigorúságomat enmagam iránt elaltattad. Most egyetértesz Rajnaival, – egy kissé későn, mert hogy a felrótt hibákat ki tudom-e valaha javítani, nagyon kétséges. Egészségem, lelki épségem csodálatos újjászületése kéne ahhoz. De hallgatott Rajnai is, mikor műveimet olvasta. Ez az igazi súlyos baj, ezért nehezteltek, ez bánt és gyötör keserűen. Ez az igazi

csalódásom.”²¹ Hozzá kell tennünk: Rajnai korábban sem hallgatott Kodolányi műveit olvasva, az író – részben már idézett – levelei a bizonyíték rá. Ezekben éppen a fiatalember műveiről szóló bírálatait emeli ki, például a *Buborékról* írottakat. „A Te bírálatod megnyugtató. Igen tárgyilagos, hűvös, éles vélemény, ezt szeretem, erre van szükségem. Nagyon hajlamos vagyok a dicséretet habzsolására és elhívására... A Te bírálatod hangja, érveid komolysága meggyőző. Most már bizvást besorolom a Buborékot jobb műveim közé”.²²

Kodolányi bizonyára tudja, hogy a róla szóló, Rajnai kéziratában megfogalmazott kritikák jelentős része mérlegelésre és felhasználásra érdemes, ezért is aggódik, ezért is vannak kétségei, hogy a fölrott hibákat ki tudja-e valaha is javítani. Úgy érzi, hogy egészségének, lelki állapotának megújulása, csodálatos újjászületése kellene ehhez. Kodolányi szerint a mesternek, azaz Várkonyinak kellett volna a tanítvány, azaz Rajnai szemébe mondania a hibáit, és miután ezt nem tette, a fiatalemberen most eluralkodnak rossz (proli) tulajdonságai: „így elsősorban a sznobizmus, a magakelletés, a felületesség, a stílustalanság”. Ezek súlyos szavak. Sértő szavak. A fiatalember származását kipellengérező szavak. Az indulat szavai. Ezt még akkor is meg kell állapítani, ha tudjuk, hogy a szívinfarktus utáni, rossz egészségi állapotú, önbizalmában megrendült emberből szakadtak ki. A vele hosszú ideig őszinte barátságot ápoló Várkonyi Nándor szerint olyan emberből, akit „az utolsó 10 év, a bizonytalan helyzet s az új nagy betegség-roham [...] üldözési mániára tett hajlamossá [...], akinek bántódása, haragja nem természetes író-hiúságból, becstudatból ered, hanem mélyebbről; részben a fenti üldözött-pszichózisból, részben s főként eszmei okokból”.²³ A Kodolányit jól ismerő Várkonyi úgy látja: a fő probléma, hogy Rajnai nem csak az író alkotás-módját és a műveit bírálja kéziratában, hanem a Kodolányi számára legfontosabbat, igazi művét: „a tanait, az eszméit, forradalmát”, ezért akarja Rajnai könyvét és személyét egyaránt megsemmisíteni. Miközben a vádakat „rám is kiterjeszti: mint »mestered«, mért nem akadályoztam meg eltévelyedésedet, »ehelyett dicsérted«” – írja a Rajnai könyvről kedvező véleményét fenntartó, azt Kodolányival ugyan kíméllettel, de mégis csak közlő, igaz, vele vitába nem szálló Várkonyi Nándor.²⁴ Hármuk vitájában Kodolányi lényegében magára marad, Várkonyi kitar tanítványa mellett, akinek Kodolányi méltatlannak tartott kritikája személyes csalódottságot okoz.

*

Rajnai még évekig, szinte egész életében hurcolja magával a keserves, fájó élményt, ami Kodolányi részéről érte. A Mesternek írt, válasza nem méltott levelében megadja monográfiája valós megközelítésének, értékelésének kulcsát.²⁵ Eszerint könyvét szokatlan vállalkozásnak kell tekinteni, hiszen élő emberről szól, de „sub specie aeternitatis”, azaz az örökkévalóság jegyében született. Így már a szándék maga is figyelmet érdemlő, miután a megjelenésre szinte semmi esélye nem volt a könyvnek. „Miért írtam meg mégis? – kérdezi. A nagy tehetség vonzott, a géniusz, a teremtő ember: ennél nagyobb csodát nem ismerek a földön... Nemcsak Kodolányi Jánosról, hanem Kodolányi Jánosnak is írtam. Az eredmény lesújtó volt: a címzett, a legérdekeltőbb fél, kitagadott az irodalomból, tehetségtelennek bélyegzett”.²⁶ Tegyük hozzá:

a munka megírásának éveiben Rajnai amúgy is nehéz helyzetben van, beteg, „ezerféle testi-lelki nyavalya” gyötri, és a szakmai feladat sem volt szokványos: a külső világ és a könyv anyaga is ellenszegült a megvalósításnak. Mindezeket figyelembe véve értékelhetjük csak igazán a szerző kitartását, teljesítményét, eredményét.

A történet később – Rajnai levélkezdeményezései, Várkonyi Nándoron keresztül történő üzenetei útján – tovább folytatódik. Rajnai 1961. júniusban udvarias hangú levelet ír Kodolányinak. Ebben az 1950–53 közötti időket nem csupán kedves emlékként idézi fel, hanem – sejtve, hogy a címzettől nem kap választ – olyan időszakként „melynek meghittsége és – az Önnel való kapcsolatból fakadó – személyi varázsa számomra ma már, úgy tetszik, örökre elveszett és többé meg nem ismételtető” – fogalmazza meg.²⁷ 1961. július 26-án – az előző levelére kapott válasz elmaradása ellenére – a *Vizválasztó* elolvasása után terjedelmes levelet küld a monumentális teljesítményre képes, újra megszeretett és megértett írónak.²⁸ Ebben a levelében megvallja, hogy a meglehetősen vegyes, kérdőjelekkel és elutasítással teli előzetes vélemények ismerete ellenére, félve ugyan, de kézbe vette a regényt. Olvasása közben, egyrészt, egyre inkább kiteljesedett számára annak öntörvényű világa, szerzőjének szinte tévedhetetlen művészete, a sokaságot bravúrosan mozgató, gondolatait, érzéseit, lelki rezdüléseit érzékletesen ábrázoló képessége, a költészet remekeiként értékelhető, egy emberibb világba vezető tájleírásainak fölemelő érzése. Másrészt, ezen emelkedettséget sugárzó mű elismerő értékelése mellett eltöprengtetett a neki még mindig fájó történeten, amely elszakította tőle e regény – vele egykor baráti viszonyban lévő – szerzőjét. Harmadrészt – egyéni sérelmeit félretéve – jelzi: Kodolányihoz nem lehet, hogy ez legyen az utolsó szava, nekik életükben, legalább egyszer, még találkozniuk kell. A történetek ellenére mi köti őt mégis Kodolányihoz? – teszi fel a kérdést. Válasza: „az a tisztelet, melynél nagyobb tiszteletadást nem ismerek: az a rajongás, mely mindig magával ragad, valahányszor kézzel tapintom a csodát, a marandó, a márványba merevülő titáni mozdulatot, mely versenyre kel a Teremtővel. Az ilyen mű alkotóját szeretem, ha ő nem is szeret engem. Ahogy Goethe mondta egy leányzónak: »Szeretlek, mi közöd hozzá?«”²⁹

Újabb évek telnek el, mire enged a fagy. 1963-ban megjelenik a Jelenkorban Rajnainak *Kodolányi János: Julianus barát, A vas fia* című, a két regényről szóló írása. A kézirat végén a szerző piros betűs megjegyzése olvasható: „Tüskés szerint: Közvetett úton (talán K. nejétől) tudta meg, hogy János tetszéssel fogadta ezt az írást, elismerését fejezte ki és »megbocsátotta régi bűneimet«! 963. ápr. 23.” Ez alatt Rajnai László kék színű kézírásával a következőket találjuk: „Ma, 1963. május 28-án kaptam kézhez Kende boltjában János küldeményét, A vas fiainak új, ez évi, két kötetes kiadását. A könyvben dedikáció: »Rajnai Lászlónak, a bátran, hittel, egyszerűen megírt cikkért köszönettel, barátsággal emlékül. Budapest, 1963. IV. 27. Kodolányi János«. – csak az aláírás János kezeirása: ezen is látszik, hogy csak kinnal tudja a tollat fogni.”³⁰ [A feljegyzések írásmódján nem változtattunk – Sz. G.] Kodolányi hosszú évek elteltével megbocsátott tehát.

Töprengésre késztető, nehezen megválaszolható kérdés, hogy mi volt Kodolányi Rajnaihoz való viszonya megváltozásának oka? Mi a magyarázata hosszú ideig tartó, nehezen oldódó haragjának? Rendkívül érzékeny, örökkön-örökké sértett és másokat is sértegető személyisége? A szeretethiányos gyermekkor pszichikai következményei? Az író gyanakvó természete, fokozott érzékenysége? És a dolgozat megjelenését szerzője miért nem érthette meg? Mi az oka annak, hogy az szokatlanul hosszú ideig – 1956-ban történt megszületésétől, első részének 2002-ben való megjelenéséig, azaz 45-46 esztendeig – ismeretlen maradt az olvasók számára? Az első kérdésekre a választ egyrészt valószínűleg Kodolányi alkati tulajdonságaiban találjuk meg, Várkonyi Nándor szavaival „az érzelmi balsors csalódásaitól megvadult, veszedelmet érző, igazságtalanságra vadászó, izgágán, dühösen követelőző lélekalkatban”.³¹ Abban, hogy szinte valamennyi kapcsolata – Tüskés Tibor szerint – tragikusan végződött.³² Továbbá akkori krízishelyzetében, hibás önértékelésében, „téves aspektusában, ítéletzavarában”.³³ A válasz másrészt Rajnai tanulmányának (nem a hibáiban, hanem) az erényeiben keresendő. Abban, amilyen nagy beleérző képességgel tudta bemutatni Kodolányi személyiségének formálódását, az őt ért hatásokat: szenvedélyes küzdelmét az apjával; szülei válása következtében édesanyja elvesztését; szeretetre, megértésre való vágyakozását; az őt ért igazságtalan büntetéseket, ütlegeket; a halálra ítéltetett, önpusztító ormánsági néppel való megismerkedését, vele való együttérzését, „a nép közé vegyülését”; a „kaszárnya” tanintézeteket (ahogyan iskoláit nevezte); egész életére szóló betegségét (Achilles-ín zsugorodását) és mindezek hatását az életére: magányát, társtalanságát, a törekvéseit kísérő kettős gyanakvást („rokonsága megveti paraszti barátait, a nép gyanakvással fogadja közeledését”), a magának enyhülést és menekülést jelentő utazás erotikus aktusát; értelmi képességeinek, érzelmi életének gyors fejlődését; meglepően fejlett politikai iskolázottságát; apjával történő szakítását, mindkettejüknek halálukig való ragaszkodását a saját igazához; ezt követően ember-telen küzdelmét a létért, a napi kenyérért és harcát az íróársadalom gyűlöletével.

A CSONKA KATEDRÁLIS

A korábbiakhoz hasonló mértékben Jánosnak, a szerző tulajdona játszottak szerepet a történetekben Kodolányi műveinek, munkásságának, pályarajzának szuverén megítélése, autonóm értékelése – a tanulmány írásakor a húszas éveinek végén, harmincas éveinek elején járó – Rajnai részéről. A teljesség igénye nélkül vegyük számba ezeket, előrebocsátva, hogy tanulmányában Jókaival, Mikszáthtal, Krúdyval és Móriczcal állítja egy sorba Kodolányit, úgy ítélve meg, hogy például Thomas Mann, a kor legművészibb írójának életműve „üvegházi tenyészetként hat Kodolányinak a nagy természettel versengő vegetációja mellett”.³⁴ Csakis a műben alkalmazott legmagasabb mérték tükrében vehetjük számba és értékelhetjük tehát helyesen Rajnai kritikái megállapításait. A monográfia kritikus, elmarasztaló értékelései közt tallózva rálehetünk például arra, hogy szerinte a *Sötétség* „néhol még egyenetlen, stílusában, mondanivalójában itt-ott túlságosan kihegyezett, szerkezetében aránytalan”.³⁵ A dolgozó és az uralkodó rétegek gyűlölt viszonyában Kodolányi a nép pártjára állt, „eközben

sajnálatosan, bár nagyon is érthetően, nemegyszer elvetette a súlykot, s olyan következtetésekre jutott, melyek... nem mindig helyeselhetőek”.³⁶ Az idegen fajták kritikátlan elítélése, megvetése, ostromozása tapasztalható nála, különösen nagy hiba ezeket nemzeti erénynek feltüntetni. Rajnai úgy érzi, hogy a *Szép Zsuzska* esetében „a mese rövidege és egyszerűsége a regényben művészileg nem egészen megnyugtató módon feloldott ellentétben áll a mű egyéb mondanivalójával”.³⁷ A *Börtön* című regény általa kissé színpadiasnak és laza szövésségűnek tartott históriájában a főhős, Kántor József „jellemzésében túl éles, rikító színeket használ [Kodolányi], tendenciája [...] szintén annyira hangsúlyozott, annyira nyilvánvaló, hogy ezáltal sokat veszít művésziességéből, s ezzel együtt valóságosságából”.³⁸ Rajnai szerint Kodolányi az elbeszélés és a novella műfajában ritkán alkot tehetségéhez méltóan, míg regényeinek egyik legerősebb oldala a drámaiság, addig a novellákból a dialektikus feszültség, a drámaiság hiányzik, pedig ez a novella legfőbb műfaji követelménye.³⁹ Míg *A vas fiait* mintaszerű műnek tartja, melynél tökéletesebbet szerinte nem írt soha Kodolányi, sőt, a tolsztoji példához hasonlíthatónak érzi, addig az egyik legigényesebbnek és legsikerültebbnek tartott regénye, a *Boldog Margit* hiányosságai nem kerülnek el a figyelmét. Szerinte egy apácázárda zárt világa túlságosan szűknek bizonyul Kodolányi képzelete számára, talán a lehetetlennel kacérkodik akkor, amikor egy szentnek a lélektanát akarja leírni. Margit fejlődésének ábrázolása ezért problematikussá válik számára, „törést érzünk a fiatal leány misztikus elragadtatásai és az író magyarázatai között... úgy érezzük, a szent leány nincs többé az író hatalmában, önálló életet él”.⁴⁰ Az Árpád-kori regénytrilógia harmadik darabjában, a *Julianus barátban*, a középkori vallásosság, a magyar szerzetes igazi nagy regényében a korábbi hiányosságok erőteljesebben jelennek meg, az író a cselekményvezetéskor, az események elmesélése során nem kellően fegyelmezett, „nem mindig ügyel a valós arányok megóvására. Nemritkán bőbeszédűvé, terjedgőssé válik [...] gyakran érdektelen vagy nem jelentős mozzanatok kötik le megokolatlanul hosszú ideig”.⁴¹

Ez Rajnai szerint a későbbi műveknek is egyik problémája, például a *Vizöntőben* (1948), a nagy vallomásban, a *Bikában* (1949) – főként az utóbbiban – probléma, hogy cselekmény-híjas, mértéktelenül és oktanul terjedgős.⁴² „A politikai szenvedély és a haragos fajvédelem pártos szüleményeinek”⁴³ tekinti az ez után született honfoglalás kori regényeket, köztük az *Emese álmát*, amely a *Holdvilág völgye* és az *Istenek közös címe*, és amelyen ez erőteljesen, természetesen negatív módon nyomot hagy, például a mű belső szerkezetén, tárgyszerűségén, erőltetett mondanivalóján, az ihlet elégtelenségén. E regények nyelvét is bírálja Rajnai: nem olyan élő, eleven, mint a korábbi munkáké, ez egy sohasem beszélt műnyelv. A stílusban pedig modorosságot és terjedgősséget fedez fel: „bizonyos feszesség, lazasággal párosult kihegyezetttség, – elbeszélő hangja lassú, kényelmes, rövid mondatai viszont kényesen ügyelnek egy elmeletben megalkotott stíluseszmény pontos megtartására”.⁴⁴

Bírálja Kodolányi nézeteinek is egy részét, például azt, hogy a magyarság termékeny nyugat-európai kapcsolatait leszűkítette „a liberális kapitalizmus korszakára”, hogy Európa múltjában nem veszi észre a szervességet, hogy a német imperializmus

eltakarja a szeme elől a Nyugat múltját és jelenét stb.,⁴⁵ továbbá igencsak egyoldalúan ítéli meg az ellenséges tábor íróit, az urbánusokat.⁴⁶ Nem tartja szerencsésnek a pécsváradi időkből visszatérő regény, a *Boldog békeidők* naturalista jellegű, a jó ízléssel nehezen összeegyeztethető apai hálószoba jelenetét.⁴⁷ *A tékozló fiú*, az evangéliumok regénye, amely Kodolányi korábbi munkásságához mérten is meglepetés, magasba emelkedés, mégis, Júdás Jézus tanításai iránti értetlenségének, egyre vakabbá, majd végül árulóvá válásának folyamata nem kellően megalapozott, nem kellően megmagyarázott.⁴⁸

Az említett példázatok, kritikai megállapítások alapján aligha igényel különösebb argumentációt, hogy Kodolányi a nagyszámú, többnyire megalapozottnak tekinthető kritikai észrevétel miatt, annak ellenére is felháborodottan, elutasítóan fogadja a fitaleMBER magas színvonalú elemző tanulmányát, hogy az a kéziratban kora egyik legképzettebb és legmagyarabb írójának nevezi őt, és a magyarság néprajzából merítő írásművészetét a legkiemelkedőbbnek ítéli. Kodolányit az sem hatja meg, hogy Rajnai nyelvi géniuszának titulálja őt, hogy művei maradandóságáról ír, arról, hogy egyszer majd bebizonyosodik róluk: „a regényirodalomban világviszonylatban is az első helyen állnak”.⁴⁹ Többször hangsúlyozza azt is, hogy egy-egy mű általános bírálata nem az abszolút gyöngéire, hanem csak viszonylagos csökkentértékűségére kíván rámutatni, továbbá, hogy miután az író életében mindig a legmagasabbra tört, a megközelítésben a magas mértéket ő maga határozta meg, jelölte ki az irodalomtörténet számára.

Ebben a szellemben összegzi álláspontját Kodolányi munkásságáról: „Kodolányi műve kétségtelenül egyenetlen, s a klasszikus alkotásokra jellemző abszolút tökéletességet csak igen ritkán sikerült elérnie. Ahol azonban mégis elérte, vetélytárs nélkül áll. Művészetének jelképe lehetne egy olyan katedrális, melynek egyik tornya merészen az égbe tör, a másik azonban befejezetlen, csonka. Fájó csonkaság, de a kész torony diadalmas szépsége bizonyítja, mi lakott az alkotóban, s mire volt képes, mikor hatalmas terveit meg is tudta valósítani”.⁵⁰ Kodolányi az alaposan elemző kézirattal kapcsolatban fenntartotta elutasító álláspontját, miután Rajnai a leggyengébb pontját is célba vette: görcsösen védett, változásra érett nézeteit. Várkonyi látja, ha ezek megkérdőjeleződnek, akkor Kodolányi egész élete, személye kérdőjeleződik meg. Ahogy írja Rajnainak: „A helyzet az ő számára vagylagos: hogy ő életben maradhasson, Neked nem lehet igazad. Neked meg kell halnod. Föltétlenül meg kell ölnie Téged, semmivé zúznia könyvedet minden ízében, sőt, személyedet.”⁵¹

Rajnai a kritikák, a kellemetlenségek, a keservek ellenére sem bánta meg a Kodolányi-könyvét. Azzal a reménnyel fejezte be 1962 kora őszén az eredeti kéziratához írt több mint száz oldalas kiegészítését, hogy egyszer még talán napvilágot lát.⁵² Ám, csak részben történt így, az első rész a szerző halála után, 2002-ben, a második azonban egyáltalán nem jelent meg.⁵³ A könyv keletkezéstörténetének feltárásához fontos adalék barátjának írt levele. Ebben a következőket írta: „Kedvvel csináltam, bár az emlékezés nem éppen kellemetes műfaj: előjönnek a viselt dolgok, a régi szomorúságok és a régi izgalmak, s ebben van valami kísérteties, a lelki reakciókról nem is be-

szélve [...] most már nem bánom, hogy annyi időt és energiát fordítottam rá [...] Sosem tudhatjuk teljes bizonyossággal, mikor írunk olyasvalamit, ami aztán megállja az idők próbáját.”⁵⁴ A megközelítésmód szubjektivitásáról az alábbi sorai vallanak: „A téma és a konstrukció kiválóan alkalmas volt arra, hogy egy sereg más, fontos dolgról is beszámoljak. Ez mindenestire a legszemélyesebb ízű munkám eddig. Első személyben is mondom el.”⁵⁵

Információ-gazdag, rejtett összefüggésekre is rámutató interjúkötetében⁵⁶ Csorba Győző is foglalkozik a történetekkel. Úgy emlékezik, hogy lényegében Rajnai volt az

Lovász Pál, Harcos Ottó és Tüskés Tibor az 1960-as években

előidézője nem csak a Kodolányival való, hanem a Várkonyi és Kodolányi közötti baráti kapcsolat megromlásának is. Sőt, hosszú éveken át tartó mély, baráti kapcsolata Várkonyival is az ő magatartása következtében romlott meg. Szerinte Rajnai ekkor már úgy „hozzátapadt” Várkonyihoz, hogy minden csütörtökön meglátogatta őt, és amennyiben Várkonyival mások akartak beszélni, akkor ezt lényegében lehetetlenné tette. A két barátság, Rajnai és Kodolányi Várkonyi iránt tanúsított barátsága viszont „egy ponton túl nem illett össze egymással”.⁵⁷ Emlékezete szerint, amikor Várkonyi naiv módon elküldte Rajnai tanulmányát Kodolányinak, az „szegény, a halálán volt, hiszen 1969-ben halt meg. Hosszú évekig súlyos beteg volt, és nagyon a szívére vette ezt. Kijelentette, hogy ő Várkonyi Nándorral többet nem beszél. Ez persze Nándornak is rosszul esett. De hát ő Rajnaival tartotta a kapcsolatot továbbra is.”⁵⁸ Rajnai szerepe a kapcsolat megromlásában – amint láthattuk a korábbiakban – igen bonyolult volt. Kodolányi a róla szóló könyv kéziratával történt megismerkedéskor még messze volt a haláltól, hiszen Rajnai a kéziratot 1956-ban fejezte be, ekkor ismerke-

dett meg vele Kodolányi, tehát halál-közeli, súlyos betegsége nem motiválhatta a döntését. Az elkészült kéziratot nem Várkonyi, hanem Rajnai küldte el Kodolányinak, amiben talán túlságosan is magasra helyezte őt, aki a bíráló megjegyzésekre „válogatott sértésekkel felelt – írja Rajnai. »Prolinak« nevezett (ő, a munkásosztály elkötelezett élharcosa), stílusomról azt mondta, így írnak a művelt banktisztviselők”.⁵⁹

Csorba Győző véleményétől függetlenül, annál korábban megszületett és elterjedt az egyoldalú vélekedés, a tévedéseken nyugvó legenda, amely Rajnait meglehetősen kedvezőtlen színben tüntette fel ebben a történetben. Ehhez társult még az is, hogy többen írásaikban, nem íróként, kritikusként említették őt, hanem mint szegény, rozszant küllemű, rossz egészségi állapotú, tüdőbajos antikváriust, az örökké anyagi segítségre szoruló, az Írócsoporttól, az Irodalmi Alaptól segélyeket kérő, a Jelenkornál mindenekelőtt a pénz megszerzése érdekében munkát vállaló embert. Ami részben igaz is, de ez csak az érem egyik oldala. Ugyanakkor többnyire egy szóval sem tesznek említést egyetemes műveltségéről és tájékozottságáról, csak töredékesen és felszínesen ismert, ám valódi értékén csak ritka alkalmakkor kezelt szellemi teljesítményeiről. Így formálódott az évek során, majd született meg a beteg, intrikus, összeférhetetlen, támaszra szoruló ember, az ellentmondásos, negatív karakter képe, amely/aki a korszak irodalmi teljesítményeivel kapcsolatban akár zárójelbe is tehető (lenne). Ez a megközelítésmód sejtelmesen, leegyszerűsítően szőtte át az ennél sokkalta összetettebb, bonyolultabb valóságot és a róla kialakult képet. Személyének felületes megítélése kísérté végig a valóban nehéz életében, esetenként még a magányában bekövetkezett halála után is. Bertha Bulcsu a Szederkényi Ervin főszerkesztő megbízásából írt, Várkonyiról szóló portrészertű interjújában például – nevének említése nélkül – egyszerűen csak „sovány, tüdőbajos könyvkereskedőnek” nevezi őt, akinek a felesége disszidált, és aki megijósolt, sőt kívánatosnak tartott egy harmadik világháborút.⁶⁰ A korabeli sajtóban, ha meg is említették a nevét, általában egyszerűen csak nyugdíjasnak nevezték. Írónak, kritikusként, esszéistának, esztétának ritkán. Műfordítónak talán néhány alkalommal. A másoknak oly könnyen osztogatott címek egyike sem illette meg azt, aki Várkonyi egyik, vagy talán a leghűségesebb, legbizalmasabb barátja, Rába György, Nemes Nagy Ágnes és a többi „újholdas” méltó és megbecsült társa, Kodolányi és Vörösmarty monográfusa, a Dantéről szóló kiváló ikonográfiai tanulmány, értékálló kritikák, esszék szerzője, majd később, a világirodalom nagy műveinek (Goethe, Herder, Humboldt, Winckelmann, Benjamin, Riegl) kiemelkedő színvonalú fordítója volt.

„A SZÁMŰZÖTT FEJEDELEM”

Elterjedt vélekedés szerint a Várkonyi és a közte lévő jó viszony is Rajnai hibájából romlott meg. Az irodalmi élet mélyrétegeinek valódi történései – melyek sokáig rejtve maradnak – másról tanúskodnak. Így van ez a Pécssett élő szerzők közti kapcsolatokkal, folyamatokkal, eseményekkel is. Még a pécsi irodalmi élet kiváló ismerője, befolyásos résztvevője, Csorba Győző sem ismerte/ismerhette egyidejűségében, minden vonatkozásban a történeteket, például csak hónapokkal később, Galsai Pong-

ráctól értesült Rajnai és Várkonyi összekülönbözéséről, ahogyan ezt Szántó Tibornak szóló levelében meg is említi. „Pongráccal – írja – egyébként érdekes beszélgetést folytattunk: pécsi hírekről, többek között Várkonyi N. és Rajnai viszonyának megromlásáról, ami kb. fél éve történt, de én még nem tudtam róla. Hát látod, így élek én ebben a városban.”⁶¹ Interjúkötete szerint „Rajnai, szegény, valami ok folytán úgyszólván egyik napról a másikra teljesen megváltozott, és Nándort egy sértő levéllel kiiktatta az életéből.”⁶² Eszerint emberségében mélyen megsértette Várkonyit azzal, hogy az emberiség ős- és kultúrtörténetével kapcsolatban folytatott kutatásainak eredményeit, ekkor még csak kéziratban ismert következtetéseit tudománytalannak minősítette, mindezt csak „humbognak” nevezte. A levelek másról tanúskodnak. Az idézett interjúkötettel kapcsolatban Rajnai – Csorbához írott – levelében a „csupas tényekkel ellentmondónak”, őt morálisan rossz színben feltüntetőnek nevezi az egyébként korrekt hangvételűnek tekintett, vele foglalkozó részleteket.⁶³ Rajnai hangsúlyozza, hogy ezt követően Kodolányi valóban alaposan összevessett Várkonyival is, miután az nem térítette őt a jó útra, ám a Kodolányi haláláig tartó tizenhárom esztendőben még kibékültek egymással, a két jeles személyiség halálánál tehát valójában, ő így „nem asszisztált”.

Valamennyi rendelkezésünkre álló forrás, dokumentum a Rajnai kapcsolat-rontó szerepére vonatkozó vélekedés ellenkezőjét igazolja. Ő ugyanis soha nem illette komoly vádakkal Várkonyit. Több írásában is foglalkozott a személyével, mérlegre tette tudományos teljesítményét, és azt nem „humbognak” nevezte, hanem arról – a konzervatív elmék, az intézményes formákba tömörült tudományosság képviselőinek, a hivatalos tudomány vezérképviselőinek, a tekintélyelvűség híveinek vélekedésével szemben – elismeréssel szólt. A *Szíriat oszlopairól* ugyan megemlítette, hogy a vizsgált kérdésekben Várkonyi talán nem „szakember”, s műve – szigorúan, vagy még inkább pedánsan tekintve – „nem tudományos. Ha úgy tetszik műkedvelő. De azok közül a »műkedvelők« közül való, akiknek sokat köszönhet az archeológia tudománya.”⁶⁴ Részben a tudományos részletkérdések megoldására irányuló feltevéseinek, hipotéziseinek, részben az egyetemes magyarázatra irányuló kísérleteinek. Utóbbi esetben – mondja ugyanitt Rajnai – felzúg az elégedetlenség moraja és diletantizmust kiáltoznak. Pedig Várkonyi jelentős erénye, hogy a véletlenül fellelt csonk részekből képes eleven organizmust teremteni, továbbá hogy a szellem erejével ki tudja egészíteni a rendelkezésre álló hiányos anyagát. És miután vizsgálódásai körébe az emberiség teljes kulturális kincsét bevonja, valódi tudósként jár el, és olyan eredményt ér el, amelyről „öncsonkító kortársai nem is álmodhatnak.”⁶⁵ Úgy látja: hiábavalóan sorolta Várkonyi megszámlálhatatlanul a tényeket, alkalmazta a kifogástalannak tekinthető bizonyító eljárások egész sorát, végezte korrekt módszerességgel a munkáját, „szóval eleget tehetett a tudományosság összes formális követelményeinek, nonkonformista gondolkodása [mégis] eleve alkalmatlanná tette a tudósi cím elnyerésére” – mondja Rajnai.⁶⁶ Ezt, továbbá egyik oldalról a kritikátlan lelkesedést, másik oldalról a gőgös lenézést fegyelmezetten és emelkedetten vette tudomásul. És töretlen aka-

rattal kutatta tovább az emberiség megőrzött monumentális tudásanyagát, mítoszait, majd *Az elveszett Paradicsomban* összegezte is az ezzel kapcsolatos ismereteit.

Rajnai polemizál azokkal is (például Vekerdi László tudománytörténéssel), akik Várkonyinak a mítoszok és a modern tudomány összeegyeztetésére irányuló kísérletét eleve kudarcra ítélt vállalkozásnak tekintik. A lényeg az – mondja Rajnai –, hogy „értjük-e a mítoszok rég elfelejtett nyelvét, megalkotóinak képlátó gondolkodását [...] le tudjuk-e fordítani a mi fogalmi-rationális, modern-természettudományos vagy történeti nyelvünkre, akkor majd kiderül, hogy a nagy mítoszok, arányaikban és időtlen felismeréseikben legalábbis egyenrangúak a mi egymást váltogató, induktív módszerre alapozott hipotéziseinkkel.”⁶⁷ Végezetül levonja következtetését arról, hogy a látszólagos ellentétek valamikor a jövőben találkozni fognak: „Ki fog derülni, mint számos esetben máris kiderült, hogy az egészen új egyre inkább fedi az egészen régit, sőt a jövő legmeglepőbb felfedezése éppen az lesz, hogy a modern tudomány hosszú kitérő után, mint egy kör kezdő- és végpontján, a maga egzakt eszközeivel ismét visszatér a kezdetekhez. Akkor majd létrejöhet és kézzelfoghatóvá válik a coincidentia oppositorum.”⁶⁸

Várkonyira emlékező, valóságos pszichológiai elemzésnek tekinthető írásában⁶⁹ teremtő önellentmondásnak tekinti mesterét, aki időnként istenkísértő magasságokba merészkedett, és akiről nem tudja ugyan megállapítani, hogy lángelme volt-e, vagy sem, de azt igen, hogy a zseniális típushoz tartozott.⁷⁰ Szerb Antal szerencsés helyzetéhez – ahhoz, hogy ismerhetett egy nagy embert, Babitsot –, hasonlítja a sajátját, hogy tárt karokkal fogadta egykor őt Várkonyi, mindennapi életének részesévé tette, nagy-nagy türelemmel bevezette egy magasabb világba, melyben ő már otthonosan mozgott, és megosztotta vele hatalmas tudását. „Igaz, volt egy pillanat, amikor a tanítvány talán túlságosan messzire ment mesterének bírálatában” – gyakorol Rajnai kései önkritikát.⁷¹ Ám itt egy újabb megválaszolatlan kérdéssel szembesülünk: vajon miben is ment túlságosan messze a tanítvány mesterét bírálva? Tegyük kísérletet ennek megválaszolására is.

Rajnai levelezése alapján rekonstruálható a történet. 1967 végén – barátja állapotromlását, hónapok óta húzódozó válságát látva – megfogalmazza, őszinte, ám kegyetlenül hangzó diagnózisát. Eszerint Várkonyi „válsága” nem új keletű, 1945-ben kezdődött, 1948-ra teljesedett ki, azóta elvesztette önmagát, a mások feletti hatalmát, korábban létező szuverén tevékenységi körét, aminek hiányától szenved, ami elviselhetetlen számára, ami abnormis gőgöt, méltatlankodást, bosszúvágyat alakított ki benne. „Ezer oldalakat írsz, hogy megbüntesd azokat, akik megfosztottak hatalmadtól, önzésedet kozmikus méretűvé tágítod, kivonulsz az életből, mert nem kedved szerint folyik.”⁷² A Sorsunk első éveire teszi Várkonyi fénykorát, amikor művek és emberek sorsa fölött dönthetett, igaz, kíméletlen harcot kellett folytatnia, de akkor győzött. Mostanra azonban „száműzött fejedelemmé” vált, emigráns életet él, ám a „teljhatalomra indító ösztönei” tovább dolgoznak benne, rosszhiszemű magyarázatokat, téves értékeléseket eredményezve. A Rábának írt egyik – a továbbiakban hosszabban idézett – levelében hasonlóképpen számol be a történekről, arról, miért

szakadt meg mély, őszinte barátságuk. Eszerint Várkonyi kifejezett kérésére – jó szándéktól, a változtatás reményétől vezérelve –, a következőképpen értékelte mestere, barátja személyét, helyzetét. „Nem a tulajdon és nem a számára rendelt életet éli. Műveltsége, temperamentuma, kapcsolatai, alkata mind-mind arra predestinálnák, hogy középpont legyen, a lehető legszélesebb körben hasson, hogy indulatainak és nagyarányú elképzeléseinek szabad teret engedjen. A cselekvésre és szabadságra született ember tragédiája ez. Ő önként visszavonult. De csak kívül, belül boldogtalan és kiélegítetlen. Mindent lezárt és semmit sem intézett el. Az a hatalmi ösztön, amely szerencsés körülmények közt, a tudatosság etikai korlátai közt egészséges és produktív lehetett volna, visszaszorult tudatalatti lényébe, és romboló erővé változott. Kéziratban lévő nagy műveit is ez a tudat alatti sugallat ihleti: hódító hadjáratok ezek, a szellem területén, a gyűlölt kor és a gyűlöletes viszonyok ellen. Az eredmény kívül, sem belül nem lehet kétséges. Kifelé » az ördög elveszti a fogadást«, mert bármilyen forrásból eredett is a mű, hatása jó és előremutató. Befelé viszont terjed a sötétség, és bőven termi gyümölcseit ez a visszaszorult »Wille zur Macht«. Mindez az emberi kapcsolatok torzulásához is vezet. Méltatlan alakokat ugyan soha nem fogad barátságába, a barátság ismérve viszont számára a föltétlen együttérzés, sőt alávetettség. A barát egyúttal alattvaló, a hú alattvaló pedig föltétlen barát is. Ez a felvilágosult – és célirányos – despotizmus annyira behatolt gondolkozásába, hogy a legenyhébb bírálatot sem tűri el. Dührohamot kap, ha személyéhez nyúlnak. Orvosság: vagy vonuljon vissza *belülről is*, vagy vonja le háborgó és magasrendű uralomvágyának gyakorlati következményeit. Mindannak, amit róla elmondtam, nincsenek és nem is lehetnek erkölcsi alapjai, mert lényegükben tudatalatti állapotok fejleményei, – a probléma sokkal inkább intellektuális: a tudat világosságába kell emelnie rendezetlen belső ügyeit. Ha fejtegetéseimben bármi megszívlelendőt, vagy akár csak elgondolkozót talál, beszéljünk róluk. Minden szavamat a barátság és az ő féltése sugallta.⁷³ Súlyos megállapítások, kíméletlen szavak. Várkonyit méltó szerepvállalásra bátorítók, azt magyarázóok, hogy miért válik/vált ennek betöltésére alkalmatlanná, majd ebbéli lelki gyöttrődései közepette hogyan vezetett mindez emberi kapcsolatainak, személyiségének, a barátságról való felfogásának – Rajnai értékelése szerint – a torzulásához, személyi sérthetetlenségének ideájához.

Tüskés Tibor az 1960-as években

Tudjuk, az őszinteség, az igazmondás voltak Rajnai jellemzői. Valóban úgy gondolhatta, hogy Várkonyi megértéssel fogadja jellemzését és elgondolkodik a szavain. Ám azok elviselhetetlen sulya, sértőnek talált jellege hasonlóan súlyos gondolatokat tartalmazó, 1968 januárjában megfogalmazott, ám csak 1968 szeptemberében elküldött válasza készítetik Várkonyit. Benne ténymegállapításokra törekszik, kerülve az érzelmi felhangokat, jelezve, hogy továbbra sem kívánja feladni passzivitását. Barátságukra megrendítő szavakkal emlékezik: „az összes barátság közt, mely életem folyamán jelentős egyéniségekhez fűződött [...], a Hozzád kötő volt a legmélyebbre szántó, leggazdagabb, leggyümölcsözőbb, exintenciális és formáló erejű szellemi, érzelmi és erkölcsi tekintetben egyaránt [...] tökéletes volt, ennek éreztem s érzem. Tökéletessége szerintem főként abban állt, hogy mindent megadtunk egymásnak és megkaptunk egymástól, amit emberfia adhat és kaphat.”⁷⁴ Barátságuk „fermentuma és hevítője” – folytatja Várkonyi – a föltétlen bizalom volt, egymás hibáinak elnézése, kvalitásainak elismerése és a mindezt átjáró szeretet. Az őt ért bírálatokat megismételve, azokat értékfosztó, igaztalan ítéletnek minősítve, rámutat a dolog objektív és szubjektív következményeire. Kapcsolatuk, szerinte, nem csak tökéletesnek tartható barátság volt, hanem szövetség is, „szövetkezés annak bizonyítására, hogy az emberi és írói integritást fenn lehet, tehát fenn kell tartani bárminő helyzetben, vagyis a mostaniban és itteniben is, mely a szabad szót és gondolatot eltiltja, s minden lényeges, erkölcsi és szellemi tárgyban vagy prostitúcióra vagy hallgatásra kényszerít; s nem csak épen kell tartani az integritást, hanem munkálkodni is erőnk és tehetségünk szerint.”⁷⁵ Ezt tekinti a legerősebb összekötő elemnek, „barátságuk cementjének”, amely segítette átvészelni a „gyalázatos évtizedeket, melyek mindkettőnk döntően fontos életszakaszát foglalták magukba: Neked a pálya kezdetét, nekem a végét” – vonja le a dolog objektív következményét, rátérve a szubjektívra: a föltétlen bizalom megrendülésére, lehetetlenné válására. Az egészet élete legsúlyosabb veszteségei közé sorolva viszonyuk megromlását fejezi be az álláspontja tisztázása szándékával írt és kilenc hónapos késéssel átadott – töprengő, a nézeteit ugyan fel nem adó, ám a sorok mögött a barátság és a szeretet, a megromlott viszony javítására nyitott szándék jeleit is felvillantó – levelét.⁷⁶

Várkonyi megsértődött? A felháborodás vezeti a tollát? Nem, legfeljebb azon töpreng, hogy mi vezette barátját mindezek megfogalmazására. És rossz idegzettel, szellemi tehetetlenséggel, megalomániával vádolja meg egykori tanítványát. Rajnai nem akarja következtetéseit igazában megingatni Várkonyit. De a képet teljessé akarja tenni, ezért terjedelmes levélben válaszol. Megerősíti a – számára különös kiténtetésnek tartott – barátságot, tovább fejtegeti Várkonyi ellentmondásos és tanulságokban gazdag alkati tulajdonságait, egyetértéssel idézi a szövetségükről mondottakat. „Valóban, ha nem csupán az elveket, hanem a gyakorlatot is tekintjük, ketten valánk e honban, kiken nem fogott sem csábítás, sem az átok. Nem tudom, mit köszönhetünk *ebben* egymásnak; bizonyára sokat tett a kölcsönös példa, de éppúgy lehetséges, hogy megfordítva, erkölcsi alkatunk és szándékaink azonossága kapcsolt össze bennünket.”⁷⁷ A neki tulajdonított éltélő megállapítások nagy részét visszautasítja, több-

ször is hitet tesz barátságuk mellett. „Azt hitted, barátságunk mindvégig tartani fog. Én ellenben nem csak hiszem, hanem tudom is.” – írja.⁷⁸ Levele befejezéseként emelkedett, őszinte hangon tesz egyértelmű hitet mestere mellett: „Bennem élsz, mint senki más. Gondolatok és események kapcsán naponta számtalanszor jutsz eszembe. S ha beszélgetek barátaimmal – bármiről legyen is szó –, nevedet legalább egyszer mindig említenem kell... Azóta nem tévelygek, mióta Veled találkoztam, s azóta vált az örök dolgokban való hitem tudássá, mióta Téged ismerlek. Nem voltál, hanem vagy.”⁷⁹

Mindezek ellenére mindketten rendületlenül őrzik igazukat. Ugyanakkor titkon mindketten békülnének is. Várkonyi békülésük előfeltételül szabja, hogy Rajnai vonja vissza a mondottakat. Ő pedig ezt elvételnek tekintené. Talán más lenne a helyzet, ha Rajnai közben rájött volna, hogy tévedett. Ám épp az ellenkezőjét érzi: arra döbönt rá, hogy neki soha, ennyire még nem volt igaza. Ezért sem akar egy „auguri mosolyok kíséretében végrehajtott ál-kibékülést”, és joggal fél attól, hogy nem tudná elfelejteni a történeteket.⁸⁰ Így közel negyedszázados barátságuk a korábbiaknak megfelelően többé nem áll helyre, bár Várkonyi is sajnálkozik annak megszakadása miatt, de Rajnai szerint érdemben tárgyalni nem hajlandó semmiről, sem felejteni, sem tanulni nem tud. Mindezek ellenére Rajnai megbecsülése és tisztelete végigkíséri mesterének alakját egészen annak haláláig. Várkonyi pedig – nem szakítva meg kapcsolatát Rajnaival – leveleit rendre „kedves Lacim” megszólítással kezdi, „szeretettel, öleléssel, barátsággal” zárja, folyamatosan érdeklődik egykori barátja egészségi állapota felől,⁸¹ rendszeres tájékoztatást ad neki arról, hogy éppen min dolgozik, szívesen fogadja, ha Rajnai elolvassa kéziratait, például az „idealista világnézete miatt kiadhatatlan” *Elveszett Paradicsomot*,⁸² örömmel konstatálja Rajnai részvételét a pécsi irodalmi életben,⁸³ kéri visszaemlékezés megírását a Sorsunk utolsó éveiről, időnként személyesen is felkeresi őt, aki megőrzi mestere utolsó, 1975 márciusában hozzá írt sorait, amikor Kodolányi kéziratát visszavitte számára: „A Vörösmarty-tanulmány irataim kazlában van; mihelyt előkerül, visszaadom”.

Igaz, Várkonyit bíráló szavak a későbbiekben is fellelhetők Rajnai írásai között. Várkonyi leveleiből tudjuk, hogy egy Jelenkor interjúban előforduló megállapítást meglehetősen szigorral kért rajta számon,⁸⁴ a Pécsi Akadémiai Bizottságban elhangzott felszólalásából hiányolta, hogy elhallgatta a kéziratban lévő Kodolányi-könyvét, annak úttörő jellegét.⁸⁵ 1992–94 között írt naplójegyzetei egyikében Rajnai önmagát olyan kivételnek tekinti, aki nem merült el „az egyetemes züllöttségben, az undor fenyegető árvízében”, ahogyan korának viszonyait jellemzi. És felteszi a kérdést, hogy valóban az egyetlen kivételnek tekintheti-e önmagát? Válasza: nem. „Hamvas Béla bizonyosan kivétel volt. Talányos kivétel még Várkonyi Nándor. A végén őt is a hiúsága vette le a lábáról, bedőlt az elvtelen, hazug hízelgőknek – mondja Rajnai. Majd egy súlyos kérdést fogalmaz meg – Még nagyobb mélységek, Jung-i »árnyékok« lapultak volna benne, mint amekkorát egy dühös pillanatomban észrevettem? Ez is lehetséges.”⁸⁶

Rajnainak Várkonyihoz való viszonyában azonban nem ezek a kritikai elemek a meghatározóak. A történetek szerint Várkonyi elhallgatását neki tulajdonítani tévedés, elhallgatott ő már – politikai és világnézeti okokból – jóval korábban, a hatvanas évek végi összekülönbözésük után pedig újra intenzíven dolgozott, könyvei jelentek meg, Rajnai pedig még évekig látogatta őt, vitathatatlanul mindenki közt a legjobban őt tiszteli, őt becsüli, „a legbecsületesebb és legjobb ember tudtál lenni mindenki között, akit valaha ismertem” – szólnak elismerő szavai.⁸⁷ A „tragikus félreértés” miatt barátságuk őszinte élményét, húsz évét kitörölni nem tudja, nem is akarja, azt a „képtelenségek képtelenségének” tartaná.⁸⁸ Hozzá hasonló és méltó társra többé nem is talál életében. Várkonyinak az emberi műveltség, az ember származásának és történelmi küldetésének tisztázására irányuló kutatásait igen nagyra tartja, még akkor is, ha tudja, megfejthetetlen titokra keresett választ, megoldhatatlan feladatra vállalkozott; azt is tudja, sokat ártott neki megátalkodott szerénysége, pedig intellektuális és erkölcsi tekintélyt adott számára egész élete és tevékenysége.⁸⁹

*

Rajnai mind Kodolányihoz, mind Várkonyihoz egész életében hű maradt. Előbbi halálakor 1969-ben az angol rádió szavait idézi az író halhatatlanságára utaló feljegyzésében: „Tűzben égő ember ment el. Ez a pár szó szép és igaz. Ez a tűz viszont – a Szellem tüze, a Kozmikus Láng – nem alszik ki soha”.⁹⁰ A *Sziriat oszlopainak* 1972-es megjelenését pedig – néhány évvel a Várkonyi és közte lévő kapcsolat megromlása után – jelentős eseménynek tartja, az antimarxista irodalomtudomány győzelmeként üdvözlöi.⁹¹ Várkonyi 1975-ben bekövetkezett halálakor mesterének, barátjának, apjának nevezi őt, akivel történt találkozását élete legdőntőbb élményének tekinti.⁹² Hármuknak az 1940-es években kezdődött, elvi összefonódásokkal, hevülő barátsággal és tragikus nézeteltérésekkel, félreértésekkel teli története a valóságban valahol ott ért véget, ahol a legerősebb hullámverseknél is erősebbnek bizonyulnak az összekötő erők, a kölcsönös megbecsülés szálai.

JEGYZETEK

- 1 Rajnai László hatvanéves. Interjú. Készítette: Gállos Orsolya, Dunántúli Napló, 1984. július 7.
- 2 Később a címe *Vízözönre* változott.
- 3 Rajnai László: Az összművészet kísérlete. Tanulmányok, esszék, kritikák, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2002., 55.
- 4 Kodolányi János 1948. augusztus 16-i levele Rajnai Lászlónak – a szerző tulajdona. Ezúton köszönöm meg íj. Rajnai László nagyvonalúságát, aki bizalma jeléül a hagyatékot (a levelezést, a Kodolányi-könyv kéziratát stb.) rám ruházta, felhasználását lehetővé tette.
- 5 Rajnai László: Kodolányi János, kézirat, 239., a szerző tulajdona
- 6 Sorsunk 1941/3.
- 7 Idézi Rajnai László: Kodolányi János, kézirat, 240., a szerző tulajdona
- 8 Idézi Rajnai László: Kodolányi János, kézirat 240., a szerző tulajdona
- 9 Ő maga nevezi így a Rába Györgynek írt 1962. december 9-i levelében, Petőfi Irodalmi Múzeum (a továbbiakban: PIM) Rába-hagyaték.

- 10 Kodolányi János 1951. május 23-i levele Rajnai Lászlónak, a szerző tulajdona
- 11 Kodolányi János 1951. június 11-i levele Rajnai Lászlónak, a szerző tulajdona
- 12 A/3 formátumú, keménytáblás „füzetben”, a szerző tulajdona
- 13 Kodolányi János 1951. június 7-i levele Rajnai Lászlónak, a szerző tulajdona
- 14 Kodolányi János 1952. február 8-i levele Várkonyi Nándornak, a szerző tulajdona
- 15 Kodolányi János 1952. február 28-i levele Rajnai Lászlónak, a szerző tulajdona
- 16 Rajnai László: Kodolányi János, kézirat 247-248., a szerző tulajdona
- 17 Uo. 248.
- 18 Uo. 251-260.
- 19 Uo. 268-269.
- 20 Tüskés Tibor és az újraolvasott Kodolányi, Új forrás, 2008/7.
- 21 Uo.
- 22 Kodolányi János 1952. január 7-i levele Rajnai Lászlónak, a szerző tulajdona
- 23 Várkonyi Nándor 1956. június 1-i autográf levele Rajnai Lászlónak, a szerző tulajdona
- 24 Uo.
- 25 Rajnai László 1961. augusztus 26-i levele Kodolányi Jánosnak, a szerző tulajdona
- 26 Uo.
- 27 Rajnai László 1961. június 29-i levele Kodolányi Jánosnak, a szerző tulajdona
- 28 Rajnai László 1961. július 26-i levele Kodolányi Jánosnak, a szerző tulajdona
- 29 Uo.
- 30 Rajnai László: Az összművészet kísérlete, 105.
- 31 Várkonyi Nándor: Az újabb magyar irodalom története (1880–1940), 1942, Danubia Kiadó
- 32 Tüskés Tibor: Kodolányi János, Budapest, 1974, Magvető Kiadó
- 33 Várkonyi Nándor 1956. június 1-i autográf levele Rajnai Lászlónak, a szerző tulajdona
- 34 Rajnai László: Kodolányi János, Árgus Alapítvány, Székesfehérvár M. J. V. Levéltára, Kodolányi János Főiskola, 2002, Székesfehérvár, 142.
- 35 Uo., 33.
- 36 Uo., 37.
- 37 Uo., 38.
- 38 Uo., 41.
- 39 Uo., 58.
- 40 Uo., 73.
- 41 Uo., 82.
- 42 Uo. 127.
- 43 Uo., 83.
- 44 Uo., 85.
- 45 Uo., 104.
- 46 Uo., 107.
- 47 Uo., 113.
- 48 Uo., 131.
- 49 Uo. 141.
- 50 Uo., 142.
- 51 Várkonyi Nándor 1956. június 1-i autográf levele Rajnai Lászlónak, a szerző tulajdona
- 52 A kézirat második része, a 185–279. oldalak mindmáig nem jelentek meg.
- 53 Kodolányi János, Árgus Alapítvány, Székesfehérvár M. J. Város Levéltára, Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 2002.
- 54 Rajnai László 1962. szeptember 9-i levele Rába Györgynek, PIM Rába-hagyaték.
- 55 Uo.
- 56 Csorba Győző: A város oldalában. Beszélgetések. Kérdező: Csuha István, Jelenkor Kiadó, Pécs, 1991.
- 57 Uo. 101.

- 58 Uo., 101.
- 59 Rajnai László 1991. szeptember 26-i levele Csorba Győzőnek, a szerző tulajdona
- 60 Rajnai László 1974. február 12-i levele Rába Györgynek, PIM Rába-hagyaték.
- 61 Csorba Győző 1968. február 4-i levele Szántó Tiborhoz, Csorba Győző és barátai. Budapesti levelek Pécsre, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2006, 190–191.
- 62 Csorba Győző: A város oldalában, 101.
- 63 Rajnai László 1991. szeptember 26-i levele Csorba Győzőnek, a szerző tulajdona
- 64 Rajnai László: Várkonyi Nándor. In: Az összművészet kísérlete, 129.
- 65 U. o. 129.
- 66 Rajnai László: Ember és világ a mérlegen. In: Az összművészet kísérlete, 233.
- 67 Uo., 234.
- 68 Uo., 234.
- 69 Rajnai László: A nap és árnyéka. Emlékeim Várkonyi Nándorról. In: Az összművészet kísérlete, 200–209.
- 70 Uo., 206.
- 71 Uo., 205.
- 72 Rajnai László 1967. november 15-i levele Várkonyi Nándornak (másolat), a szerző tulajdona
- 73 Rajnai László 1970. január 19-i levele Rába Györgynek, PIM Rába-hagyaték.
- 74 Várkonyi Nándor 1968 januári levele Rajnai Lászlónak, a szerző tulajdona
- 75 Uo.
- 76 Várkonyi Nándor 1968. szeptember 22-i levele Rajnai Lászlónak, a szerző tulajdona
- 77 Rajnai László 1968. szeptember 24-i levele Várkonyi Nándornak, a szerző tulajdona
- 78 Uo.
- 79 Uo.
- 80 Lásd erről: Rajnai László 1970. január 8-i levele Rába Györgynek, PIM Rába-hagyaték.
- 81 Várkonyi Nándor 1970. március 19-i autográf levele Rajnai Lászlónak, a szerző tulajdona
- 82 Várkonyi Nándor 1970. április 15-i autográf levele Rajnai Lászlónak, a szerző tulajdona
- 83 Várkonyi Nándor 1971. május 20-i autográf levelezőlapja Rajnai Lászlónak, a szerző tulajdona
- 84 Várkonyi Nándor 1974. február 6-i levele Rajnai Lászlónak, a szerző tulajdona
- 85 Rajnai László 1975. február 24-i levele Várkonyi Nándornak, a szerző tulajdona
- 86 Rajnai László: Fekete könyv, 102.
- 87 Rajnai László 1968. szeptember 24-i levele Várkonyi Nándornak, a szerző tulajdona
- 88 Uo.
- 89 Lásd erről Csűrös Miklós: Az utókor figyelmébe. Rajnai László: Az összművészet kísérlete, Jelenkor, 2004/ 7–8. sz.
- 90 Kodolányi János kézirat, 280.
- 91 Rajnai László 1972. október 19-i levele Rába Györgynek, PIM Rába-hagyaték.
- 92 Rajnai László 1975. március 12-i levele Rába Györgynek, PIM Rába-hagyaték.